№ 175 Սեպտեմբերի 22 (Հոկտեմբերի 4) 1881 Սեպտեմբերի 22 (Հոկտեմբերի 4) № 175

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Տարեկան գինը 10 րուբլ, կէս տարվանը 6 րուբլ:
Առանձին համարները 5 կոպէկով:
Թիֆլիսում գրվում են միմիայն խմբագրատան մէջ.
Առաջարկութիւնները դիմում են ուղղակի
Тифлисъ. Редакція «Мшакъ»

ՄՇԱԿ

Խմբագրատունը բաց է առաւօտեան 10—2 ժամ
(Բացի կիրակի եւ տօն օրերից)
Յայտարարութիւն ընդունվում է ամեն լեզուով:
Յայտարարութիւնների համար վճարում են իւրաքանչիւր տողին 2 կոպէկ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ՝ Թիֆլիսի հնագիտական ժողով: Նամակ Բագուից: Ներքին լուրեր: —ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ՝ Ֆրանսիա: —ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ: —ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ: —ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ՝ Կալուածական խնդրի առիթով մի քանի նկատողութիւններ:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԹԻՖԼԻՍԻ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

—

Մեր հնագիտական ժողովին ներկայ են գտնվում հայ և հայագէտ հռչակաւոր գիտնականներից երկուս. Էմին և Պատկանեան: Սրանցից առաջինը բացատրեց ժողովի նիւթերից մինում Շամիրամի լեգենդան, երկրորդը մի ռեֆերատ ներկայացրեց վանի սեպաձև արձանագրութիւնների մասին և առհասարակ պատմեց բևեռագրերի գիւտը և բացատրեց նրանց նշանակութիւնը: Մենք մեծ բաւականութեամբ լսեցինք երկու գիտնականների ռեֆերատները, չը նայելով որ շատերը այն կարծիքի էին որ պ. պ. Էմինի և Պատկանեանի ռեֆերատները շատ քիչ ինքնուրոյն նիւթ էին ներկայացնում, այլ աւելի նման էին հետաքրքիր հրապարակական դասախօսութիւններին: Այդ ասողներին մենք կը պատասխանենք որ գուցէ այն պատճառով պարոնների ընկուցումները երևում էին շատ քիչ ինքնուրոյն նիւթ ներկայացնող, որովհետև իսկական գիտութիւնը առհասարակ շատ զգոյշ է լինում և գիտականը, առհասարակ, մեծ զգուշութեամբ փառահանում է համարձակ, որոշ եզրակացութիւններ անել այնպիսի առարկայի մէջ, որտեղ դեռ ևս հարկաւոր է երկար, խղճմտաւոր և մանրակրկիտ հետազօտութիւն:

Իսկ որոշ, շուտ և համարձակ եզրակացութիւններ անել դեռ ևս կասկածաւոր, կատարելապէս չը հետազօտված իրողութիւններից — դիլետանտների, սիրողների յատկութիւնն է:

Այդ յատկութիւնը մենք նշմարեցինք պ. Երիցեանի մէջ: Որքան գովելի է պ. Երիցեանի եռանդն ու աշխատասիրութիւնը, այնքան էլ դատապարտելի է նրա սովորութիւնը որոշ, հաստատ, համարձակ եզրակացութիւններ դուրս բերել դեռ ևս չը հետազօտված, չը պարզված, միմեանց մէջ դեռ ևս պատճառական կապ չունեցող իրողութիւններից:

Պ. Երիցեան խօսեց XI-րդ դարի հայոց Թ ո ն դ ր ա կ ե ց ի ն ե ր ի աղանդի վրա: Մենք նրա ամբողջ ռեֆերատը պատմել չենք ուզում, միայն կը յիշենք այստեղ, որ նկարագրելով Թոնդրակեցիների աղանդը, յարգելի ռեֆերանտը աւելացրեց թէ առհասարակ այդ աղանդի բուն վարդապետութեան վրա կատարելապէս մի որոշ բան մեզ յայտնի չէ: Եւ ճշմարիտ այդ աղանդի դէմ գրողները եղել են կամ հայ աբեղաներ, ուրեմն նիւթի մէջ կողմնապահ մարդիկ, կամ Գրիգոր Մագիստրոս, պաշտօնական անձ, Միջագետքի նահանգապետ, իր պաշտօնական գիրքի համեմատ այդ աղանդի հալածող: Գրիգոր Մագիստրոս այսպէս է խօսում. „Այդ աղանդին պատկանողները հաւատացնում են թէ իրանք քրիստոնեաներ են, միայն թէ չեն պաշտում նիւթը, բայց միայն ընդունում են այն գաղափարները, որոնց ներկայացնում են խաչը, եկեղեցին, եկեղեցական զգեստները և պատարագը.“ և իսկոյն ինքն աւելացնում է թէ այդ բոլորը սուտ է և թէ Թոնդրակեցիները անհաւատ և անբարոյական մարդիկ են, աւելի ոչինչ:

Խոստովանվելուց յետոյ թէ մեզ ոչինչ հաստատապէս յայտնի չէ Թոնդրակեցիների վարդապետութեան վրա, պ. Երիցեանը յանկարծ յայտնում է թէ այն ձեռագիրը, որ նորերումս գտնվեցաւ Էջմիածնում և որ, ինչպէս կարծվում է, բերված է եղել վանքը Թիւրքիայից գաղթած հայերի ձեռքով, նոյն իսկ Թոնդրակեցիների աղանդի վարդապետութիւնն է պարունակում իր մէջ: Եթէ Թոնդրակեցիների աղանդի վարդապետութեան էութիւնը մեզ յայտնի չէ, ի՞նչ հիման վրա կարող ենք պնդել թէ անյայտ տղերից ծագած ձեռագիրը պարունակում է նոյն իսկ Թոնդրակեցիների մեզ անծանօթ վարդապետութեան նկարագիրը: Այդ բաւական չէ. պ. ռեֆերանտը մի այլ անսպասելի թռիչք էլ է անում. XI-րդ դարի Թոնդրակեցիների չը հետազօտված աղանդը Էջմիածնում նոր գտնված ձեռագրի հետ կապելուց յետոյ, յանկարծ այն եզրակացութիւն է դուրս բերում, որ և այժմեան հայ-բողոքականներն էլ ուրիշ բան չեն, եթէ ոչ XI-րդ դարի Թոնդրակեցիների աղանդի շարունակողները:

Մեր կարծիքով պ. Ամիրխանեանց, որ պատասխանեց պ. Երիցեանին, շատ իրաւացի կերպով նկատեց որ տասն և մէկերորդ դարի աղանդի և անյայտ կրօնական վարդապետութիւն պարունակող ձեռագրի մէջ ոչինչ կապ չը հաստատելուց յետոյ, աւելի էլ համարձակ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԿԱԼՈՒԱԾԱԿԱՆ ԽՆԴՐԻ ԱՌԻԹՈՎ ՄԻ ՔԱՆԻ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

--

IV

Ուրիշների սխալները մեզ պէտք է զգուշացնեն, որ մի և նոյնը և մենք չը կրկնենք: Բոլոր այն երկրները, որոնք գիւղացուն սկզբից չափահովայրին, յետոյ՝ ստիպված էին տեսնել դրա դառն հետևանքը և արդէն շատ ուշ ափսոսալ անցածի վրա: Վերև յիշած թւերից՝ ընթերցողը նկատեց, որ զրկելով գիւղացուն բաւականաչափ հողից կարելի է արգելք լինել ժողովրդի կանոնաւոր բազմանալուն և զարգանալուն: Խնդրեմ ասացէք. ինչպիսի անսիրտ հասարակութիւն պէտք է լինի, որ թոյլ տայ մի կալուածատէրին ունելու ամբողջ ազգաբնակութեան օրական հացը, որ մի մարդու փառաւոր կեանքի համար խանգարի ժողովրդական աճում-զարգացումը:— Մինչդեռ մեր մէջ մօտիկարար այդպէս դատողութիւններ են լսվում. ասում են՝ ինչու մեր կալուածատէրերը աւելի զոհ պէտք է կրեն, քան անգլիական, գերմանական, աւստրիական կալուածատէրերը: Ուրիշ խօսքով. եթէ մի ուրիշ տեղ անարդարութիւն է եղել, ինչու մեզանում պէտք է աւելի արդարութիւն պահանջվի:—Այո, այդպէս պարզ խօսելը անարդարութեան մասին —գուցէ և շատ անկեղծ է. բայց հասարակութեան խղճմտանքը չէ կարող տանել այդ տեսակ անամօթ համարձակութիւն, նա չէ կարող չը բողոքել, չաղաղակել:

Կանգ առնենք, օրինակի համար, այստեղ, փոքր ինչ աչքի անցնելու այն անարդար և անգութ հողային կարգադրութիւնները, որ թոյլ տւաւ Անգլիան իր ժողովրդի գլխին, իբրև ցաւ և չարիք, թափելու:

Մինչև 15-երորդ դարու վերջերը անգլիական երկրագործութիւնը առանձին մի զգալի փոփոխութիւն չէր ստացած իր նախկին հին դրութիւնից: Գիւղացիները մշակում էին այն հողը, որի վրա անյայտ ժամանակներից նրանց պապերը սկսած են եղել երկրագործութեամբ պարապվելը: Այդ հողի պատմական մշակող լինելով, նրանք պատմական իրաւունքով և բնիկ սեփականատէրերն էին իրանց համարում: Կալուածատէրին նրանք բաւականացնում էին մի քանի պարտաւորութիւններ լցուցանելով:

Բայց 15-երորդ դարու վերջերից սկսվում են հողային և երկրագործական յարաբերութիւնների մէջ փոփոխութիւններ: Գլխաւոր պատճառներից մէկը—բուրդի և հետևաբար ոչխարապահութեան շահաւէտ դառնալն էր: Իսկ զարգացող ոչխարապահութիւնը պահանջում էր աւելի ազատ և մեծ արօտներ: Կալուածատէրերը նախ աշխատում են բոլոր ազատ հողերը ոչխարի արօտ շինելու, յետոյ կամաց-կամաց սկսում են գիւղացու ջ ա ն ի ց ը կպչելու, այսինքն գիւղական հողերի մէկ մասը ծառայեցնելու իբր արօտատեղի: Թէև տհաճութեամբ, բայց գիւղացիները մի կերպ տանում են այդ անարդարութիւնը: Իսկ ինքը կալուածատէրը, տեսնելով առաջին բռնութեան յաջողվելը, սկսում է աւելի ու աւելի կտրատել գիւղացու հողից. նա մանաւանդ, որ նոյն իսկ ոչխարապահութիւնն էլ աստիճանաբար զարգանում է՝ և աւելի գին տալի արօտատեղուն: Կալուածատէրը, թէև ոչ մի իրաւունք չունի էապէս, փոքր առ փոքր պահանջում է, որ գիւղացու դաշտերի մեծ մասը արօտատեղիներ դառնան իր հօտերի համար: Եւ որովհետև գիւղացուն պաշտպանող չէ երևում ոչ մի տեղից, կալուածատէրը անամօթ կերպով անուանում է իրան՝ գիւղական հողի միակ անպայման սեփականատէր և սկիզբն է դնում փոքր առ փոքր գիւղացիներին, բոլորովին հողից զրկելու: Եւ մինչդեռ 15-երորդ դարում մշակվող հողի քանակութիւնը այնքան մեծ էր, որ արօտատեղին հազիւ թէ նրա մի երրորդ ($^1/_3$) մասն էր կազմում շատ տեղերում—երեք դար յետոյ արօտատեղին այնքան ծաւալվեց, որ ոչ միայն հաւասարվեց մշակվող, վարուցանքս կրող հողին, այլ և մեծ մասամբ կլանում է նրան. այժմ ցանքս կրող հողն է արօտատեղու մի երրորդ մասն կազմում:

Թէ որչափ բազմացել էին ոչխարները, այդ կարելի է տեսնել մի հին պաշտօնական թղթից, որտեղ միտք է յայտնված, թէ պէտք է արգելել կալուածատէրերին չափազանց մեծ հօտեր պահելու, զորօրինակ շատերը ունէին 24,000-ից աւելի ոչխար, իսկ վարուցանքս պահպանելու համար պէտք էր պակասացնել այնքան, որ մնար 2000 ոչխար:

Թէև օրէնքները արգելում էին գիւղացիներին սաստիկ զրկելը, բայց այդ օրէնքները շատ անգամ թղթի վրա էին միայն պահվում: Բայց նոյն իսկ այդ օրէնքները արդէն թոյլ էին տալիս գիւղացու տունը քանդելու. դրանից յետոյ սխալը ուղղել դժուար էր և գործը այնքան խճճվեցաւ օրէնսգիտական շրջաններում, որ գործնական կեանքում ով ինչ ուզում էր՝ անում էր. մինչև 18-երորդ դարը, երբ օրէնսդրական կերպով իրաւունք տրվեցաւ գիւղացիների պահանջներին ուշք չը դարձնել:

Մի քանի տեղեր համարեա բոլորովին անհետացան հացի վարուցանքսերը, բոլորը զոհ գնալով ոչխարներին. Լինկօլնում և միւս հարևան տեղերում 1500 ակր մշակվող հողից միայն 50-ը հազիւ թէ մնում էր հաց արտադրելու համար: Գիւղացիները սաստիկ ճնշվելով սկսում էին գաղթել քաղաքները և գործարան եղած կէտերը: Իսկ երբ թոյլ տրվեցաւ հեռացնել գիւղացիներին՝ այն ժամանակ սկսվեցան և համաժողովրդական արհաւիրքը:

Իբր այն ժամանակվայ խստութեան օրինակ հանենք մի գրքից հետևեալ պատմական անցքը: Մի դքսուհի (Sutterland անունով), ցանկալով ոչխարի արօտատեղի շինել, քշել էր 15,000 գիւղացի մարդ. նրանց գիւղերը քարուքանդ էին արել և այրել: Եւ այդպէս յափշտակութեամբ դքսուհին աւելացրել էր իր հողերին մինչ 794,000 ակր գիւղական հող: Այս գործողութիւնը կատարվում էր 1814 թւականից մինչև 1820. բոլոր գիւղերը հողի էին հաւասարցնում և այրում, արօտատեղիները լայնացնվում: Օգնութիւն կանչված զինուորները կռվում էին ժողովրդի հետ: Մի պառաւ կին այրեց իրան իր տնակի բոցում, որից բաժանվել չէր կամենում:— Իբրև վարձատրութիւն՝ դքսուհին տւեց ծովեզրում մօտ 6000 ակր հող, որի համար գիւղացիները դեռ պարտաւոր էին մի յայտնի տուրք վճարել (2 շիլլինգ 6 պենս): Այդ հողը մինչև այդ ժամանակը անմշակ էր մնացած և իր տիրոջ ոչ մի օգուտ չէր տալի, և ի հարկէ նոր բնակիչներին չէր կարող բաւականացնել. գիւղացիները սկսեցին ձկնորսութիւնով պարապվել, որ լրացնեն պիտոյքների պակասորդը:—Բայց մի քանի ժամանակից յետոյ, երբ ձկնորսութեան շահաւէտութիւնը հասաւ տէրերի ականջներին—ծովափերը կապալով տրվեցան Լօնդօնի ձկնավաճառներին: Իսկ այն հողի վրա, որտեղ ապրում էին 15000 գիւղացիները, 1825 թւականին արածում էին 131,000 ոչխարներ:

Այդ ժամանակվայ գրողները սարսափով են նկարագրում ժողովրդի դրութիւնը: Հազարաւոր գիւղացիներ թափառում էին այս ու այն կողմը առանց գործի, առանց կարողութիւն ունենալու օրական հաց ճարելու: Գողութիւններ, յափշտակութիւններ, սպանութիւններ այնքան բազմացան, որ ամբողջ հասարակութիւնը մի առանձին ճնշումի տակ էր պահվում: Օրավարձը այնքան փոքրացել էր, որչափ մարդս միայն կարող է չափաւորել իր աղքատ ապրուստը. բայց և փոքր օրավարձով գործ չէր ճարվում շատ ժամանակ. սակայն գիւղացիների փոխարէն, որչափ ուրախացան գործարանատէրերը. աժանագին մշակ ունենալուց էլ ինչ պարագմունք առեւ, որ շահաւէտ չը լինի մի երկու հարուստների համար:

Եղիսաբեթ թագուհին Անգլիայում ճանապարհորդութիւն անելուց յետոյ ինքն ևս համոզվեց, որ Անգլիայում ամեն տեղ աղքատը արհամարհված է և ստիպված եղաւ առանձին տուրք ժողովել աղքատների օգնութեան համար: Այդ ժամանակներից սկսած Անգլիան պաշտօնապէս հաստատեց աղքատների դասակարգը և այնուհետև մարդասիրութիւնը միայն մի հնար գտաւ չարիքը մեղմացնելու. դա ո ղ ո ր մ ո ւ թ ի ւ ն տալն է աղ ք ա տ ժ ո ղ ո վ ր դ ի ն, այն ժողովրդին, որ եթէ ինքը հող ունենար, երբէք կարօտութիւն չէր զգայ և դեռ ամբողջ երկիրն էլ կը կերակրէր:

Ողորմութիւն տալ ամբողջ ժողովրդին: Եւ ում հաշւով:—Ով փոքր ի շատէ ծանօթ է պատմական և տնտեսական դրուածքների հետ, նա գիտէ պատմութեան այդ սև օգտաւոր երեսը, այդ ահագին անգթութիւնները, այդ հասարակական արհաւիրքը: Մեր կարճ յօդուածի նպատակի համար այսքանը բաւական համարեցինք:

է պնդել որ ութ դար առաջ եղած Հայոց անյայտ ազանդի շարունակողները այժմեան, տասն և իններորդ դարի Հայ-բողոքականներն են, որոնց վարդապետութեան էութիւնը պ. Երիցեանը նոյնպէս չէ կարող բացատրել։ Պ. Ամիրխանեանց շատ ուղիղ է նկատել որ Թոնդրակեցիների մասին մեզ յայտնի են Հայոց գրուածներից միայն այդ ազանդի բացասական կողմերը, բայց դրական կողմերը յայտնի չեն և որ, առհասարակ, մարդկային պատմութեան մէջ ամէն նոր ազանդ միշտ անբարոյական է համարվել։ Բայց ուրիշ կողմից ինքն Ամիրխանեանն էլ մի սխալ է գործում. ուզենալով հաստատել որ Թոնդրակեցիները ընդհակառակն բարոյական էին, նա հաստատում է այդ ճշմարտութիւնը իբր թէ Ներսէս Շնորհալու վկայութեամբ Թոնդրակեցիների մասին։ Բայց որքան մեզ յայտնի է, Ներսէսը ոչ թէ Թոնդրակեցիների մասին է խօսել իր գրուածների մէջ, այլ արևորդիների, արևապաշտների մասին։

Որքան էլ պ. Երիցեանի զեկուցումը Թոնդրակեցիների մասին հետաքրքիր էր իր եզրակացութիւնների համարձակութեան կողմից, բայց գիտութեան տեսակէտից այդ զեկուցումը, դժբաղդաբար, ոչինչ արժէք չունի, որովհետև գիտութեան համար գին ունի կամ լոկ փաստական հետազօտութիւնը, կամ հաստատ իրողութիւններից խիստ և որոշ պատճառական կապ ներկայացնող հետևողական եզրակացութիւնը և ոչ թէ ֆանտազիա։

ՆԱՄԱԿ ԲԱԳՈՒԻՑ

Սեպտեմբերի 6-ին,

Երկար լռութիւնից յետոյ, կամենում եմ էլի մի փոքր խօսել, պատուական Մշակիդ միջոցաւ իր ընթերցողների հետ դարձեալ մշակ դասի վերաբերութեամբ, մշակների, որոնց անբաղդ դրութեան հետ ծանօթանալու համար, բաւական է ունենալ մի սուր հայեացք և փափուկ խիղճ։

Նայիր չորս կողմդ, սիրելի ընթերցող, հետաքրքրվիր, թէ արդեօք ինչով են ապրում այդ խեղճ արարածները, ինչ արհեստով, ինչ գործով են պարապվում, որտեղ գիշերում, որտեղ ուտում և կամ ինչ ուտում։

Մէկը թողած իր հայրենիք հեռու-հեռու տեղում, դեգերվում է օտարութեան մէջ. իր հայրենիքի և իր ընտանիքի կարօտը քաշելով. ով գիտէ յաջողվում է արդեօք մի փոքրիկ դրամ ձեռք բերել հազար չարչարանքից յետոյ, վերադառնալ իր հայրենիքը,—թէ թողնում է խեղճ ընտանիքը ճակատագրի կամաց, և օտար հողում գերեզման մտնում։

Միւսը իր անհագին ծանր համէզը մէջքին, գիշերը առանց մահճի անցուցանում է բաց երկնքի տակ. գոյութեան կռիւը քշել—վռնդել է այդ խեղճին օտար երկիր։ Զարթնում է առաւօտը վաղ, երբեմն մի աղբիւրում լուանում, երբեմն շրջում է իր սիրելի «աղօթարանը» և աղօթում, ձեռքերը բարձրացրած և նախախնամութեան դիմած։ Բայց երկինքը չէ գթում— և գուցէ դարձեալ կրկնում, «երեսիդ քրտինքով պիտի ապրես», բայց վայ այն ապրուստին, որ զրկված իր սիրելիներից պէտք է անցուցանել։ Եւ այդպէս անցնում են օրեր, հետևապէս ամիսներ և տարիներ, և վերադառնում է խեղճ մշակը դատարկ ձեռքերով իր ընտանիքի մօտ, և ինչպէս պէտք է հանդիպէ իր կնոջը և իր զաւակներին. ֆիզիկապէս խախտված; նիհարացած և համարեա գերեզմանի մօտեցած։

Երկար կը քաշէ կարծեմ, եթէ շարունակեմ խօսել մշակների վրա, թողնենք և դառնանք մեր նիւթի վրա։

Այսօրվայ համար ես ընտրել եմ նիւթ ծխախոտագործներին, որոնք էլ մշակ դասին են պատկանում, ուրեմն և մշակներ են։

Մի ժամանակ ես էլ գտնվում էի ծխախոտագործների թւում, բայց առաջին շաբաթը հէնց նկատեցի, որ ոչ մի ապականված օդ չէ կարող այնպէս խանգարել մարդու առողջութիւնը, ինչպէս ծխախոտարանի օդը։ Բայց ստիպված էի 3 ամիս մնալ այդտեղ, որպէս զի գուցէ բաղդաւորապէս աւելի լաւ ծանօթանամ այդ խեղճերի դրութեան հետ։

Կենսական պայմանների մէջ ամենից վերը և առաջինը, պէտք է հաշւել ֆիզիքական ոյժը, կամ առողջութիւնը. բայց այստեղ ինչքան էլ զօռ տաս խելքիդ, ինչքան էլ առողջապահական կանոններին հետևես, դարձեալ 30—40 տարուց աւել ապրելը անհնարին է, այն էլ վայ այն վերջի 7—8 տարիներում անցրած կեանքին. աւելի լաւ է ինքնասպանութիւնը, քան այդպիսի կեանքը. թէև այդ վերջինն էլ հետաքրքրական կէտից նայելով հէնց ինքնասպանութիւն է, միայն զանազանութիւնը նրանումն է, որ առաջինը կատարվում է մի քանի տարիների միջոցում, իսկ վերջինը, յայտնի բան է, գուցէ յաջողվի մի ակնթարթում ես կատարել, մտիկ տուած թէ ինչ միջոցաւ ես ուզում վերջ տալ կեանքիդ։ Ըստ իմ կարծեաց, ծխախոտագործութիւնը առողջապահական կէտից նայելով, ամենից վատ արհեստն է։

Երևակայեցէք, որ մի քանի տարիներ սրանից առաջ, ամեն մի ծխախոտագործ ունէր իր սեփական կրպակը, ուր բացի ծխախոտից և ուրիշ ապրանք էլ ծախում էր։ Անկախ և ազատ էր իր քէֆին, ինչքան կուզէր այնքան կը գործէր, իր պահանջի համեմատ. նա խոտը կտրողն էլ էր, թուղթ կտրողն էլ, ծխախոտ շինողն էլ, վերջապէս ամենը ինքն էր անում։ Բայց հիմայ (գէթ Բագու այդպէս է) բոլորովին ուրիշ է. այժմեան ծխախոտարանը համեմատելով անցեալ կրպակների հետ, կատարեալ մի բանտ է ներկայացնում իր կազմակերպութեամբ։

Երևակայեցէք մի շինուածք, որի պատուհանները երկաթեթելից գործած մի տեսակ ցանցով է պատած, որի ծակերով անց ու դարձ անել միայն կարող է ամենափոքրիկ հնարագէտ մրջիւնը. այդ ծակերով պիտի ներս խաղայ օդը դահլիճի մէջ, ուր գործում են մօտ 50—60 մարդ. ասենք որ ոչ թէ մի տեղ, այլ մի երկու սենեակների է բաժանած։ Մտէք ներս, տեսէք թէ ինչպիսի մարդիկ են գործողները. բոլորը հայ երիտասարդներ սկսած 8 տարեկանից և ոչ բարձր 35 տարեկանը, և ինչ սպասենք դրանցից. ոյժից ընկած,—գոյները թառամ, մեռելատիպ, և ինչ զարմանալի բան է որ 40 տարեկանից աւել չեն կարող ապրել այստեղ. Նախ՝ որ նստած կեանքը ինքնիրեն վատ է, երկրորդ՝ որ այդքան մարդիկ իրանց շնչառութեամբ օդը ապականում են, երրորդ՝ աւելացրու խոտի փոշին, որ թոքախտ, կրծքացաւ է պատճառում, և որ աւելին է օդը ազատ չէ կարողանում խաղալ, որովհետև վանդակները արգելք են լինում օդախաղացութեան։ Առաւօտ 6 ժամին սկսում են գործը, և $1/2$ ժամ ճաշելուց յետ շարունակում են մինչ երեկոյեան ութը, կամ աւելի լաւ ասած վաղ առաւօտեան սկսում են և մթնով վերջացնում։ Միթէ գործարանատէրը իր օգտից կը զրկվի եթէ կը վարձէ աւելի շատ սենեակներ, և կամ գործելու ժամերը կը պակասացնէ. կարծեմ ոչ։ Առաջինը անել անկարելի է, որովհետև տները թանգ են տալիս (մանաւանդ Բագւում), իսկ երկրորդը հեշտ է, եթէ այդ պահանջը լցուցանենք։ Գէթ բոլոր գործարանները հայերին են պատկանում, և մշակներն էլ հայեր են, և ինչքան մենք ճանաչում ենք այդ ազնիւ պարոններին, յոյս ունենք, մեր խօսքերը չեն լինի «ձայն բարբառոյ յանապատի...»։ Մանաւանդ խորհուրդ կը տայինք հայ ծնողներին, արհեստի մէջ ընտրողութիւն անեն իրանց որդիներին յանձնելու ժամանակ. արհեստը համամարդկային է, ինչու ուրեմն միայն հայերը գործեն ծխախոտարանում և ոչ թուրքերն էլ, վրացիներն էլ, ռուսներն էլ։ Բայց ես շեղուեցի. շարունակեմ.... Այդպէս չարչարվելուց յետոյ ծխախոտագործը մի լաւ դրութիւն էլ չէ կարողանում ունենալ. հէնց ցաւալին էլ այդ է։ Ամենալաւ ռոճիկը, որ ստանում են, օրական 2 րուբլուց չէ անցնում, և այդ ստացողները ամեն մի գործարանում 2—3-ից չեն անցնում, մնացեալները չնչին ռոճիկ են ստանում. հետևապէս միայն օրէկան ապրուստ են հայթայթում, ուր մնաց սև օրի համար փող ժողովելը։

Ինձ շատ է պատահել երիտասարդ հասակում

Այժմ վերադառնալով վերև դրած խնդրին— կատարելապէս կարող ենք գաղափար կազմել այն թշուառ հետևանքների մասին, որոնց կը բերեն մեզ այժմեան արած սխալները։ Միթէ Անգլիայից պէտք է օ ր ի ն ա կ առնենք։

Եթէ այդպէս մտածելու լինէին ռուսները, նրանք ևս պէտք է քարուքանդ անէին իրանց գիւղերը. բայց իրանց բաղդից այդպէս չը մտածեցին և ամբողջ միլիոններ ազատեցին անվերջ աղքատութիւնից։ Եւ նշանաւոր է մի և նոյն ժամանակ այն բանը, որ այն դէպքերում, երբ ռուս հասարակութիւնը զիջումներ է արել կալուածատիրական ցանկութիւններին, անգլիական հայեացքներին, նա մեծ սխալներ է գործել, մեծ անյարմարութիւններ է առաջացրել, որ այժմ 20 տարուց յետոյ ստիպված է նրանց ուղղել, մեղմացնել, եթէ չէ այդ պատառոտած անդերը արգելք են լինում և կանոնաւոր զարգացումը շարունակելուն։

Դժբաղդ է այն երկիրը և այն ժողովուրդը, որտեղ ընդհանուրի օգուտը չէ դարձել և առանձին մարդու օգուտը և նոյնպէս ընդհանուրի վնասը—իւրաքանչիւրի վնասը։ Այդպիսի մի կատարելութեան եթէ հասնել չենք կարող այժմ, գոնէ արհեստական կամ գիտակցական կերպով չը հեռանայինք նրանից էլ։—Եւ դրա համար մեծ ոյժ և քաջութիւն չէ հարկաւոր. բաւական է անկեղծաբար սիրել հայրենիքը, հայրենիքի մեծամասնութիւնը և սրա բարօրութիւնը—այն ժամանակ սիրտը կը թելադրի լաւն ու վատը։

V

Սեփականութեան խնդիրը ամենաբաղադրեալ և խճճված խնդիրներից մէկն է։ Մինչև այժմ պարզված չէ սեփականութեան մասնաւոր և հասարակական նշանակութիւնը. նոյնպէս մութն են իւրաքանչիւր սեփականութեան իրան յատուկ հասարակական պարտաւորութիւնները։ Եւ մի որ և է օրէնսդիր, որ չէ ուսումնասիրել իրական կեանքի մէջ եղած յարաբերութիւնների ներքին էական մասը, կարող է մեծ չարիք առաջացնել եթէ գրավվի տեսական միակողմանի սկզբունքով։

Զորօրինակ անգլիական կալուածատէրը կարողացաւ պաշտպանութիւն գտնել շատ իրաւաբանների կողմից, որոնք պնդում էին թէ նրա հսկողութեան տակ եղած գիւղական հողերը բոլորն էլ նրա մասնաւոր սեփականութիւնն են։ Հռոմէական իրաւունքը այդպիսի վնասակար և սխալ եզրակացութիւնների բերաւ ամբողջ դարեր գիտնականների մեծ մասը։ Եւ ինչ պատճառաւ. Որովհետև այդ գիտնական ասպետները արհամարհեցին իրական կեանքի, իրական յարաբերութիւնների ուսումնասիրութիւնը և կարծեցին թէ հռոմէական իրաւունքից դուրս ոչ մի խելացի իրաւաբանական սկիզբ չէ կարող լինել աշխարհումս։ Մինչդեռ նրանք ևս պէտք է իմանային, որ եթէ գիւղացիները պարտաւորութիւններ ունէին դէպի կալուածատէրը— այս մինչև մի յայտնի աստիճան և բացի դա նահապետական յարաբերութիւնները նոյնպէս պարտականութիւններ էին դնում նոյն իսկ կալուածատէրի վրա։

Ի ն չ պ է ս է կ ա զ մ վ ե լ մ ե ր մ է ջ կ ա լ ո ւ ա ծ ա տ ի ր ա կ ա ն դ ա ս ը—այս կարևոր խնդիր, որի պարզելը մեծ պատմական հասարակական նշանակութիւն ունի։ Այդ ինչպէս է պատահել, որ հայի վաղօրեայ սեփական պատմական գիւղական հողը—դարձել է մի Արաս-Օղլու մ ա ս ն ա ւ ո ր ս ե փ ա կ ա ն ո ւ թ ի ւ ն։ Մասնաւոր սեփականութիւն.— միթէ դա ծաղր չէ թէ արդարութեան և թէ ժողովրդական իրաւունքի վրա։ Եւ այդ մասնաւոր սեփականութեան անպատ մնալու համար ինչքան ջանքեր են թափվում։

Միտքս պարզելու համար պատմեմ մի փաստ, որ հաղորդել է ինձ Վիրգինի նահանգապետը։ Նա ասում էր, որ Բոսնիայի և Հերցեգովինիայի մասերում նոյնպէս կան մեծ կալուածատէրեր, որոնք ունեն շատ գիւղեր իրանց հսկողութեան տակ։ Դրանցից մէկը փողի մեծ կարօտութիւն էր զգում և չը գիտէր ինչ աղբիւրից ճարէ։ Բոսնիներից մի քանիսը հարցրին թէ ինչ սանցուածքներ ունի նա և իմանալով, որ նա հողի բոլոր տարեկան եկամուտը արդէն մսխած է, առաջարկեցին վաճառել հողի մի մասը։

—Ինչպէս, հարցրեց զարմացած կալուածատէրը։

—Հողի մի կտորը ծախեցէք, կրկնեցին նրանք։

—Ինչպէս թէ ծախեմ. միթէ կարելի է, պատասխանեց դարձեալ զարմացմամբ կալուածատէրը.— անկարելի է։

—Ինչու է անկարելի։ Ո՞ւմն է հողը, միթէ քո սեփականը չէ։

—Ասենք թէ այդ հողը իմն է. բայց...

—Միթէ ձեր հողի դուք իշխանը չէք. ինչ ուզում էք կանէք։

—Այդ մեզանում ընդունված չէ. հողը թէև իմ սեփականութիւնն է, բայց ես իրաւունք չունեմ նրան խլելու այն գիւղից, որ նրա մէջ ապրում է։ Մեզանում այսպէս օրինակներ չեն եղած։

Կալուածատէրը երկար ժամանակ կիսապշած կանգնած էր և երբեմնապէս ինքն իրան խօսում էր.—միթէ կարելի է.... իրաւի ինչու չէ կարելի.... իրաւունք չունեմ այդպէս անելու.... պէտք է մտածել, պէտք է փորձել....

Ահա որտեղ է իրաւունքը։ Տեսնում էք, ինչպէս խոր մտատանջվում է կալուածատէրը. նա լաւ զգում է, որ ինքը այդ հողի մասնաւոր սեփականատէրը չէ. նա լաւ գիտէ, որ կան կապեր, որոնց խզելը անկարելի է և որոնք— աւելացնենք մեր կողմից—պահպանվում են նահապետական կեանքի չ ը գ ր ված, չ ը հ ա մ ա կ ա ր գ ված, բ ա յ ց ա յ ն ո ւ ա մ ե ն ա յ ն ի ւ ի ր ա կ ա ն ա պ է ս գ ո յ ո ւ թ ի ւ ն ո ւ ն ե ց ո ղ ի ր ա ւ ո ւ ն ք ո վ։ Ահա այդ իրաւունքը արհամարհվում էր հռոմէական իրաւունքով սնուած անգլիական և դրա նման իրաւաբանների կողմից։ Կալուածատէրը կարող էր պաշտպանութիւն գտնել չորս կողմը, իսկ խեղճ գիւղերը որտեղից պէտք է պաշտպաններ և միջնորդներ ճարէին իրանց համար։ Կարծեմ այդպէս էլ եղաւ։ Աւստրիական կառավարութիւնը մի կողմից քաղաքական նպատակով ցանկալով կալուածատէրերի զայրոյթը չը գրգռել, միւս կողմից լաւ չը գնահատելով ժողովրդական իրաւունքի էական կողմը—թոյլ տուաւ կալուածատէրին իր ուզեցածը անել։ Ահա ձեզ քաղաքակրթութիւն։

Պարզ է, որ կալուածատէրը կատարեալ մասնաւոր սեփականատէր չէ և ուրեմն չէ կարող ինչպէս կամենայ, այնպէս էլ կարգադրել այն հողը, որը նրա իշխանութեան տակն է համարվում։ Նա այդ հողի վրա վաճառականական ոչ մի իրաւունք չունի, քանի գիւղացին նստած է այդ հողի վրա։ Գիւղացին դարերով նստած էր և ոչ ոք իրաւունք չունէր նրան այնտեղից քշելու. եթէ ի հարկէ չը մոռացվէր այդ պատմական հասարակական իրաւունքը, որ թէև, կրկնում ենք, չէր գրված մագաղաթի վրա, բայց տպված էր անջնջելի կերպով հազարաւոր ժողովրդի սրտերում։

Կալուածատէրին ձեռնտու չէ «սրտի գալթարի» հետ գործ ունենալը և նա մոռանում է ժողովրդի իրաւունքը։ Երբ հողը հրամայում են տալու գիւղացուն, կալուածատէրը ամեն կերպ աշխատում է հողի գինը բարձրացնել, որչափ կարելին է։ Եւ երբ փոքր ի շատէ մարդասէր կարգադրութիւններ են կատարվում, աւելի մեղմ գներ են նշանակվում, կալուածատէրը գոռում գոչում է թէ նրան զրկում են, թէ նրա հետ անարդար են վարվում և բոլոր անսիրտներն էլ նրա ձայնը պահում են։

Սեփականութեան խնդիրը խճճվում է, երբ առանց ուսումնասիրելու սկսում են նրան ինքնահաճ կերպով հասկանալու և, այդ բաւական չէ, գործնական փոփոխութիւններ մտցնելու։ Այդպիսի խնդիրներից մէկն է և բ է գ ա կ ա ն հաստատութիւնը Կովկասում. Երկար խօսելը այստեղ անկարելի է. աշխատենք մի երկու խօսքով ցոյց տալ թէ որչափ սխալներ են կատարվել բանի էութիւնը չը հասկանալուց, կամ հասկանալ չը կամենալուց։

Բէգութեան ինչ լինելը—փոքր առ փոքր պարզվում է։ Նրանք այն մտքով կալուածատէրեր չէին, ինչպէս առհասարակ ընդունում են այս վերջիններին։ Նրանք խանների մօտ երկրորդական հպատակ կառավարիչներ էին, թէև իրանց ներքին գործերում բաւականին ինքնուրոյն։ Բայց այդ կառավարչութիւնը ունէր ժամանակաւոր մի բնաւորութիւն, այնպէս որ բէգը կարող էր փոխվել և նրա տեղը կանգնել մի ուրիշը։ Բէգը արդիւնք էր ստանում և այն առանձին նրան յատկացրած կտոր հողից, որ մնում էր զատ գիւղերից և մշակվում էր նոյն իսկ գիւղացիների միջոցով։

Ինչպէս և լինէր բէգութեան նախկին էութիւնը—խաների նշանակութիւնը կորչելուց յետոյ—բաւականին փոխվեց։ Բէգերին ընդունեցին կալուածատէրերի տեղը, իսկ այդ կալուա-

մեռողներ տեսնել, և հէնց մօտիկ բարեկամ և ծանօթներ մօտ 8 մարդ, որոնք եղել են երիտասարդներ, և որոնց մեռնելուց յետ ծնող-ընտանիք թողել են մեծ խղճութեան մէջ։

Որովհետև ես հեռացել եմ և առողջ եմ, խորհուրդ եմ տալիս բոլոր հայերին թողնել այդ կործանական արհեստը, և մի ուրիշ արհեստ, գործ գտնեն, որ համեմատաբար լաւ կը լինի, քան ծխախոտագործութիւնը։

Ուրախ եմ, որ յաջողվեցի մի քանիսին գրգռել որ թողնեն իրանց վատ արհեստը։

Մնացեալ ծնողներին խորհուրդ տալու, որ բացի այն որ ֆիզիկապէս փչանում են, կը փչանան և բարոյապէս, որովհետև ամեն մէկը, ինչպէս յոյս ունեմ խոստովանիլ ինձ հետ, որ ծխախոտարաններում սարսափելի անբարոյականութիւն է տիրում, որ ոչ մի տեղ այնպէս առաջադիմութիւն չէ արել անբարոյականութիւնը, ինչպէս այդտեղում։

Շնորհակալութեամբ յայտնում եմ որ իմ նամակս առանց ուշադրութեան չը մնաց հայ գործարանատէրերի կողմից. ինչպէս լսում ենք պ. Մարտիրոսեանը աշխատում է հայերի վրա աւելի ուշադրութիւն դարձնել. յոյս ունենք պ. պ. Միրզոյեան և Ամիրեան ևս վերջ կը տան իրանց անտարբերութեան։

Ալէքսանդր Աբելեանց

ՆԵՐՔԻՆ ԼՈՒՐԵՐ

Յօգուտ «Ժուռնալ դ'Օրիան» լրագրի ստացանք պ. Վ. Մուշտաֆեանից 8 րուբլ և պ. Ա. Մելիք-Ազարեանից 8 րուբլ։ Առաջվայ փողերի հետ կանի 1,084 ր. 50 կ.։

—

Ստացանք պ. Ե. Ծատուրեանից նրա ձեռքով յօգուտ «Միացեալ ընկերութեան» ժողոված 51 րուբլ 20 կոպ.։

—

Ուրբաթ օր, սեպտեմբերի 18-ին, ուղարկեցինք Կ. Պօլիս 2,300 րուբլ պ. Մուշտաֆեանի առեւտրական տան միջնորդութեամբ։ Նոյնպէս ուղարկեցինք նոյն տան միջոցով և ներքին փոխառութեան այն տոմսակը որ նուիրել էր Միացեալ ընկերութեանը պ. Եղիազարեան։

—

Հինգշաբթի, սեպտեմբերի 17-ին հայոց թատրոնական կօմիտէտը տուեց Պալմի թատրոնում մի հայերէն ներկայացումն ի պատիւ հնագիտական ժողովի անդամների, իսկ հետեւեալ օրը, սեպտեմբերի 18-ին քաղաքը տուեց Թիֆլիսի ժողովարանի այգում մի ճաշկերոյթ նոյն հնագիտական ժողովի անդամներին։ Այդ ճաշի ժամանակ արտասանած ճառերի մեծ մասը ցանկութիւն էին յայտնում որ Թիֆլիսում հիմնվի համալսարան։

—

Մեզ գրում են ՔՈՒԹԱՅԻՍԻՑ հետեւեալը։ «Ճաշկերոյթի ժամանակ, որ տրվեցաւ մեր քաղաքի կողմից հնագիտական ժողովի անդամներին, բազմաթիւ ճառեր ասվեցան, որոնց թւում ամենանշանաւորը երեւելի ռուս պատմաբան Իլօվայսկու ճառն էր, որի մէջ նա ցանկութիւն յայտնեց որ շուտով հիմնարկվի մի համալսարան Թիֆլիսի մէջ։

—

Ստացանք յօգուտ «Ժուռնալ դ'Օրիան» լրագրի 20 րուբլ հետեւեալ անձինքներից։ Հայրապետ Աւճախեանց 2 ր., Վահան Անտօնեանց 2 ր., Յակոբ Յակոբեանց 1 ր., Գաւիթ Գաւթեանց 1 ր., Կարապետ Խանդալեանց 2 ր., Յովակիմ Անապչեանց 2 ր., Սողոմոն Օհանեանց 1 ր., Վահան Յովակիմեանց 1 ր., Սերգէյ Բաղդալեանց 1 ր., Յովհաննէս Յօլանեանց 1 ր., Յակոբ Քեանդարեանց 2 ր., Նաջաֆ Եանիա օղլի 1 ր., Իբրահիմ Էֆէնդի օղլի 1 ր., Պ. Քօչարեան 1 ր., և Ջարմայր Արվանեանց 1 ր.։ Ընդամենը 20 րուբլ։ Նշանաւոր է շատ որ բացի հայերից, նուիրատուների թւում կան և մահմետականներ։ Ուրեմն առաջվայ փողերի հետ կանի 1,104 րուբլ 50 կոպէկ։

—

Յօգուտ «Ժուռնալ դ'Օրիան» լրագրի ստացանք 4 րուբլ պ. Միքայէլ Սաղաթէլեանից։ Առաջվայ փողերի հետ կանի 1,108 րուբլ 50 կոպէկ։

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՖՐԱՆՍԻԱ

Սէն-Դիէի մէջ մինիստր-նախագահ Ֆերրի մի ճառ արտասանեց, որ հրատարակվեցաւ և քննվում է բոլոր լրագիրների մէջ։ „Temps" լրագրի կարծիքով Ժիւլ Ֆերրի իր ճառով պատրաստականութիւն է յայտնում տեղ տալ նոր մինիստրութեանը, որ կը կազմէ հանրապետութեան նախագահը ֆրանսիական ազգային ժողովների բացվելուց յետոյ։ „Journal des Débats" լրագիրը ասում է, որ Ժիւլ Ֆերրի կատարելապէս համապատասխանում է լրագրի քարոզած չափաւոր քաղաքականութեանը։ Այդ լրագրի կարծիքով Ժիւլ Ֆերրի մի քայլ առաջ գնաց, իսկ Գամբետտա մի քայլ յետ գնաց. նրանք երկուսն էլ հանդիպեցան միմեանց և կարող են ձեռք ձեռքի տուած առաջ գնալ, զգուշութեամբ չափաւոր փոփոխութիւններ մտցնելով երկրի մէջ։ Արմատական լրագիրները յարձակվում են Ֆերրիի վրա և ծաղրում են նրա ինքնահաւան ընթացքը։ Մինիստրի ճառը ինքն ըստ ինքեան նշանաւոր չէ։ Բացատրելով ժողովրդի առաջադիմութիւնը, նա մատնացոյց եղաւ գիւղական և քաղաքային ազգաբնակութեան մտնելու վրա քաղաքական հասկացողութիւնների և ձգտումների վերաբերութեամբ։ Հանրապետութիւնը իր կողմը դարձրեց պահպանողական երկրագործ. դասը իր հիմնարկութիւնների հաստատութեան և ընդհանուր հանգստութեան շնորհիւ։ Այդ պատճառով շնորհակալութեան արժանի են խելացի չափաւոր գործիչները։ Ֆերրի խստութեամբ յարձակվեցաւ արմատականների վրա, որոնք համարձակվեցան ցեխ գցել „ոչ թէ միայն պատուական հրապարակախօսի, այլ և իր հայրենիքին ազնիւ ծառայութիւններ մատուցանող երեւելի քաղաքացու վրա։" Այդ խօսքերը, որոնք Գամբետտային էին վերաբերում, ամբոխի ծափահարութիւններով ընդունվեցան։ Ի միջի այլոց իր ճառի մէջ Ֆերրի ասաց, որ նա խօսում է ոչ թէ իբրև մինիստր-նախագահ, այլ իբրև հասարակ պատգամաւոր և որ նրա խօսքերից քաղաքական եզրակացութիւններ անկարելի է անել, որովհետև ապագայի անօրինութիւնը կատարելապէս կախված է հանրապետութեան նախագահից։ Այս խօսքերը շատ նշանաւոր են, որովհետև նրանք ապացուցանում են, որ ինքը կառավարութիւնը անհրաժեշտ է համարում մինիստրութեան փոփոխութիւնը և որ մինչև ազգային ժողովների գումարվիլը նոր մինիստրութիւն կը կազմվի Գամբետտայի նախագահութեամբ։

«ՄՇԱԿԻ» ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵՆԻՑ

Ս. ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ, 18 սեպտեմբերի։ Պետական բանկի 5% տոմսակը առաջին շրջանի արժէ 96 ր. 75 կ., երկրորդ 94 ր., երրորդ 94 ր. 12½ կ., չորրորդ 93 ր. 62½ կ., ներքին առաջին 5% փոխառութեան տոմսակը արժէ 226 ր., երկրորդ 220 ր. արեւելեան առաջին փոխառութեան տոմսակը արժէ 91 ր. 25 կ., երկրորդ 91 ր. 25 կ., երրորդ 91 ր. 25 կ., ոսկի 7 ր. 63½ կ.։ Ռուսաց 1 ր. Լոնդոնի վրա արժէ 26 պէնս, Ամստերդամի վրա 131 պէնս, ռուսաց 100 ր. Համբուրգի վրա արժէ 221 մարկ 62 պֆ., Փարիզի վրա արժէ 274 ֆրանկ 75 սանտիմ։ Բօրսայի տրամադրութիւնը հանդիստ է։

Ս. ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ, 19 սեպտեմբերի։ Բարձրագոյն հրովարտակով կոմս Ադլերբերգ առաջին շնորհված է ադամանդներով զարդարված կայսր Աղէքսանդր երկրորդի պատկերը։ Սենատին տուած հրամանով սեպտեմբերի 3-ից Վսեվօլօժսկի նշանակված է կայսերական թատրոնների դիրեկտոր։ Ժողովրդական լուսաւորութեան մինիստր Բարօն Նիկոլայ վերադարձաւ սեպտեմբերի 16-ին։

Կ. ՊՕԼԻՍ, 19 սեպտեմբերի։ Կարինից սեպտեմբերի 16-ից հաղորդում են, որ Զանարլի շրջականներում երկրաշարժ է եղել։ Շատ տներ և մզկիթներ քանդված են։ 12 մարդ սպանվել են։

Խմբագիր—հրատարակող ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

ծատիրութիւնը հաստատելու համար բաւական էր մի օր և է հին թուղթ խաների ժամանակից, իբրև խաների պատուիրանք և հրովարտակ։ Այդտեղից սկսվում են անթիւ չարագործութիւններ, խարդախութիւններ, որ չեն քննված կատարելապէս և մինչև այժմ։— Կարելի են համարվում այնպէս դէպքեր, երբ մի մարդ գնում է գիւղից մի կտոր հող և յետոյ մի կերպ բէգութիւն ձեռք բերելով իրան կալուածատէր է կոչում և գիւղերի վրա իշխող.... իսկ կեղծ հրովարտակներ գրելու գործին օգնողներ միշտ կան, օրօրինակ զանազան շահասէր մոլլաներ։— Մանրամասն նիւթեր և ճիշտ տեղեկութիւններ չունենք բէգութեան վրա մինչև այժմ. մինչդեռ բէգական յանձնաժողովի գործունէութիւնից արդէն շատ բան կարելի էր քաղել։ Եւ հէնց դա է մեր թշուառութիւնը, որ ոչ մի բանի վրա նիւթ չունենք ժողոված և պատրաստած։ Եւ ի հարկէ մեր գիւղացին կը պատժվի մեր տգիտութեան պատճառով։

VI

Մենք ասում ենք, որ մեր կալուածատէրերը պէտք է աշխատեն աւելի մարդասէր լինել հողային վճռադատութեան գործում, քան ուրիշ տեղերինը։ Այդպէս լինելը պահանջում է պատմութեան փորձը և արդարութիւնը. այդպէս պահանջում է այն հանգամանքը, որ մենք նրանցից ուշ ենք այդ գործին ձեռնարկում։

Բայց ովքեր են Կովկասեան կալուածատէրերը, որոնց մարդասիրական զգացմունքի վրա ենք յոյս դնում.—Հէնց փոքր ի շատէ երեւար նրա մէջ այն ազատամիտ ուղղութեան մի մասը, որ իր ժամանակին բարձրաձայն պաշտպանում էր ռուս կալուածատէրերի լաւագոյն մասը։ Օրինակ են ուզում.—ինչու այդպէս օրինակ ոչ մէկը դրանցից չէ կամենում առնել։ Կալուածատիրական դասի մէջ երեւացած մարդիկը ոգեւորված էին ժողովրդի բարօրութեան գաղափարով, որ իրանք պատրաստ էին ամենակերպ զոհեր տանելու. և զուր տեղը չեն նրանք զարդարում իրանց երկրի նորագոյն պատմութեան այն սքանչելի երեսը։ Այդ մարդկերանց՝ ժողովուրդը և գրականութիւնը յիշում է և դէպի նրանց ունեցած յարգանքը ոչ մի բան աշխարհումս չէ կարող խախտել։

Ո՞ւր են մեր մէջ այդպիսի կալուածատէրերը, որ իրանք առաջինը խօսէին-առաջարկէին աւելի լայն, ժողովրդի համար աւելի յարմար հողային յարաբերութիւններ։

Ինչու ենք այդ պահանջում կալուածատէրից, երբ աւելի անաչառ գործունէութեան ընդունակները լուռ ու խուլ են մնացել մինչև այժմ—մեր խօսքը մեր իրաւաբանների վերաբերմամբ է։ Դա ինչ աններելի անտարբերութիւն է, որ երեւում է նրանց կողմից այսպիսի կարեւոր խնդիրներում։ Էլ երբ պէտք է նրանք խօսեն, էլ ո՞ր օրվայ են թողել նրանք իրանց գիտութիւնը և ճարտարութիւնը։ Ու՞ր է նրանց մեր երկրի խոր ուսումնասիրութեան արդիւնքը։

Քնած են մեր իրաւագէտները խոր քնով. նրանք, արդէն այդպէս քնեցին, երբ մեր մէջ դատաստանական նորոգումները մտցնվում էին շատ ուրիշ խնդիրների հետ. այժմ քնում են կալուածական խնդիրները, էգուց էլ՝ մի ուրիշ և այլն։ Գուցէ կը զարթնեն այն ժամանակ միայն, երբ ամենազլխաւոր գործը կատարված կը լինի և լաւ թէ վատ վերջացրած։

Իսկ ինչ ասենք մեր մի տեսակ ազգասէրներին, որոնք հազարաձայն մանր ինտրիգաներին, երկու կոպէկ նուէրի վրա հազար յօդուածներ են գրում, որոնք մի թատրոնական ներկայացման մասնակցելը համարում են հայրենասիրական մի հերոսութիւն, որոնք մի խնճոյքում խօսացած մի դատարկ ճառը ընդունում են, իբրև ազգային մի խորհրդաւոր պատգամախօսութիւն.—և սակայն լռում են ամենամօթալի լռութեամբ, երբ վճռվում է մեր ժողովրդի ամենակենսական խնդիրներից մէկը, երբ հասարակական ուշադրութիւնը պէտք է գրաւված լինի այդ առարկայով մինչև ամենանուրբ մանրամասնութիւնները։

Խեղճ բառեր—հայրենասիրութիւն, ազգասիրութիւն։ Որչափ մանր, նեղ և դատարկ նշանակութիւն էք ստացել դուք մեր առօրեայ կեանքում։ Ամեն մի հասարակ, ամեն մի տարրական մարդկային պարտաւորութիւն մկրտվում է ձեր անունով և պահանջվում է շրջապատողներից առանձին յարգանք։

Գիւղական հողային խնդիրը ազգի ամբողջութեան խնդրի մի մասն է։ Այն խնդրի, որին յատկացնվում է ամենածայրահեղ ազգասիրութեան գաղափարը։ Չէ կարելի սիրել կատարելապէս ազգի ամբողջութիւնը և չը սիրել գիւղական հողային խնդիրը։ Լաւ կարգադրված հողային յարաբերութիւնների հիմքը—այս խնդրի յաջողութեան պայմաններից մէկն է։

Իսկայն երեւում է, որ հայրենասիրութիւնը մնացնում մի անորոշ գաղափարական հասկացողութիւն է, որ նա գոյութիւն ունի միայն իբրև զգացմունք, բայց շատ աղքատ է բովանդակութեամբ։ Եւ յիրաւի, մեր ազգասէրը չէ կարողանում գնահատել իր առօրեայ կեանքի երեւոյթները. նա անփոյթ կերպով լսում է այսօր կալուածատէրի բաղդի մասին, էգուց գիւղացու, միւս օր վաճառականի և նա անտարբեր նայում է այդ բոլորի վրա։ Նա՝ մեծն ու փոքրը, լաւն ու վատը, կարեւոր ու աննշանը զանազանելու ընդունակութիւն չունի։

Մինչդեռ եթէ ընդունենք թէ նա ամեն բանի վրա նայում է միայն մի առանձին ազգասիրական կէտից—դարձեալ պէտք է զգալ և հասկանալ, որ այդ և այդպիսի խնդիրներ պէտք է ծագեն նոյն իսկ փոքր-Ասիայում, և թէ պատրաստութիւնը միշտ հարկաւոր է։

Թէ՞ սպասում ենք, որ Անգլիան մեր գիւղացու պաշտպանը դուրս գայ։ Թէ այսօր գոռում գոչում ենք եղբայրակիցների թշուառութեան վրա միայն այն նպատակով, որ էգուց խլելով նրանց անկարգ թիւրքիական կամայականութիւնից, գցենք կանոնաւոր կալուածատիրական ճնշումների տակ։ Ուրեմն՝ զուր տեղը չեն Կ. Պօլսի էֆէնդիները յոյս կապում—հայ ժողովրդի վրա ազգասիրական ցեխեր դառնալու։

Պ. Թումանեանի ճառը հաւանեցին. շատ մեծ ուրախութեամբ լսեցին այն կէտը, որ վերաբերում էր հայ գիւղացուն, այն միտքը, որ նա յայտնեց հայ գիւղացու մասին, իբրև միակ ազգային հիմնական տարրի։ Այդ բոլորը հաւանեցին։ Բայց ինչով է նկատվում թէ գիտակցաբար է կատարվել այդ։ Չէ կարելի գիտակցաբար յարգել այդ տեսակ խորհրդածութիւններ և խուլ մնալ մեր առաջ կատարվող ժողովրդական կարեւոր խնդիրներին։

Պէտք է ունենալ լայն զարգացած հայրենասիրութիւն, նուրբ հասարակական զգացմունք, եթէ ոչ մեր առօրեայ թեթեւսոլիկ ազգասիրութիւնով մենք կարող ենք ազգային շատ բարիքներից զրկվել մեր տգիտութեան և անշնորհքութեան պատճառով։ Կալուածական խնդիրը վերաբերում է և ուսումնարանական և վանքական հողերին և մենք ապացոյցներ ունենք, որ վերջին ժամանակներս վանքերը վանահօրների անհմտութիւնից—զրկվել են հողի մասերից։

Եթէ կալուածական և դրա նման խնդիրների գրականական կերպով քննադատութիւնը անկարող ևս լինի ազդեցութիւն ունենալ օրէնսդրական շրջանների վրա, այնու ամենայնիւ դա ամենայարմար միջոցն է գիտակցաբար վերաբերել ասպարէզում կարեւոր խնդիրներին։ Հասարակութիւնը կը զարգանայ այդ քննադատութեամբ, կը խօսի այս ու այն անկիւնում։ Այդ ընդհանուր խօսքի ձայնը կը դիպչի և մեծին և փոքրին և նոր իրաւաբանական մասնագիտութեան ուսումնասիրողները կը հետաքրքրվեն այդ խնդիրներով, կը պատրաստվեն աւելի օգտաւէտ մարդիկ լինելու իրանց ժողովրդի համար, պաշտպանելու նրա իրաւունքները։ Պատանի տնտեսագէտը, գիւղատնտեսը նիւթեր կառնեն իրանց հայրենիքի կեանքից և կը զարգանան ու կուսանեն աւելի խելացի ու գործնական կերպով։ Եթէ խոր ուսումնասիրութիւնը կարողացաւ ցոյց տալ արած փորձնորդումների լաւ և վատ կողմերը, կարողացաւ նկատել և գուշակել հետեւանքները՝ նա կարող է օգնութիւն հասնել, որչափ կարելի է շուտ ստիպելով լրացնել պակասորդը, վերցնել աւելորդը, վնասակարը։ Եւ չէ կարելի, որ խոր ուսումնասիրութեան վրա հիմնված առաջարկութիւնները անուշադիր մնան առմիշտ. շատ թէ ուշ նրանք իրանց արժանին կը ստանան։

Որչափ շատ սիրենք ուսումնասիրութիւնը, այնչափ լաւ։

Ուսումնասիրութիւնից զատ ուրիշ խելացի ելք չը կայ թշուառութիւններից և ընդհանուր տառապանքներից։ Ուսումնասիրութիւն և զարգացած հասարակական խղճմտանք։

Մոսկվա — Ա. Քալանթար